

A RÉGI TORNA VÁRMEGYE ÉS NÉPRAJZI JELLEGE

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Torna a 18–19. században az ország legkisebb vármegyéje volt. Falvainak száma általában 30–40 között váltakozott, s 1772-ben már elérte a 42 községből álló település-állományt. 1837-ben 41 falu és 1 mezőváros mellett 5 népes pusztáról olvashatunk, azaz a községek száma az előző fél században már nem növekedett. Lélekszáma az 1840–50-es években megközelítette a 30 ezret, de az 1870–80-as években a 20 ezer főhöz állt közelebb. Torna megye népe a középkor óta túlnyomóan magyar volt és a Felföldhöz tartozó északi magyar népterületen belül is sajátos, jellegzetes anyagi kultúrát alakított ki. Megérdemli hát, hogy az államhatár mindkét oldalán figyelmet és tudományos leírást, történeti-néprajzi elemzést kapjon.

1. Torna megye történetének néhány mozzanata

Területe a 10–11. században gyepű, Borsod északi határövezete volt. Még II. Béla uralma végén is lakatlan, erdős hegyvidék. Első ismert telepei Torna és a későbbi Abaújhoz tartozó Jászó. A 12. század végén királyi erdőség, olyan birtoktípus, amely 1200 körül nyerte el szervezeti formáját (lásd zólyomi, illetve pataki-sárosi erdőispánság). A tornai erdőispánságot 1198-ban említik először. Hozzá tartoznak a Gömör-Szepesi érc-hegység déli vonulatának és a Felső-Bódva vidékének nagy erdőségei, az ún. *Fekete-erdő*. Az ispánság központja az eredetileg Borsodból igazgatott Tornán volt, ott élt a kezdetben *procurator* címet viselő királyi jószágkormányzó. Alá tartoztak a királyi vadászterületet őrző erdőővők, régi magyar nyelven *ardók*, továbbá a vízővők, meg az erdőségekben élő vadász, méhész, kovács és földműves közösségek. E királyi szolgálónépek emlékét őrzi a régi Torna számos községneve: *Hidvégárdó*, *Szőlőszárdó*, *Ardócaska* vagy *Koromok-Ardó* (elpusztult), a karsztvidék gömöri szélén *Pelsőcardó*, a Torna mentén *Méhész* és *Szád-Udvarnok*, *Kovácsi* a Csermosnya és *Rudnik* a Bódva völgyében. Vasművességre utaló falunév *Mile* ('szénégető boksa') Borsod és Torna határán.

A Sajó és a Bódva közötti térség a betelepülés időrendjét tekintve három részre osztható:

a) A Sajó völgye Gömörben Pelsőcig és a Bódva völgyében az Edelény melletti Borsodig.

b) A Szuha völgye és a Galyaság a karsztvidékig, Hosszúszó, Kecső, Aggtelek, Teresztenye vonalán át Szalonnáig.

c) A Szilicei-fennsík, a Jósua, a Torna és a Csermosnya-patak völgye.

Ez a harmadik települési fázisban megszervezett terület lett a tornai erdőispánság, a későbbi Torna vármegyéje. Ezt a tájat a magyarság a 12. század második felében és a 13. század első felében népesítette be. (*Módy György 1969. 202–214.*)

Az első lépés a megyeservezés irányába akkor történt, amikor az erdők népét királyi vármegyébe, *comitatus*ba szervezték és 1272-ben *ispán* alá rendelték. 1274-ben már Torna vára is biztosan létezett. A vidék népe és a közeli Jászó uradalma a 12–13.

1. térkép. A gömör-tornai karsztvidék és környezete

században a tornagörgői királyi udvartartás ellátását biztosította. (Győrffy György 1987³ I. 45.) A tornai várispánságból már a tatárjárás előtt megindult a kitelepülés a Szepesség irányába. Ezzel előbb kiterjesztették Torna területét a későbbi Szepes vármegye déli részeire. (Székely György 1984. 320.) Önállósult királyi vármegyeként azonban elvesztette a korábban az erdőispánsághoz tartozó gömöri, szepesi, abaúji területeit (Pelsőc, Csetnek, Tapolca, Szepesolaszi, Jászó). A tornai erdőispánság területe tehát jóval terjedelmesebb volt, mint a későbbi Torna vármegye. A Borsod határán, gyepűvidékén létesült tornai ispánság Szepes vármegye megszervezése, leválása előtt egészen a Tátráig, a Kárpátokig ért. (Győrffy György 1987³. 740.) A 14. század elején aztán átalakult a királyi terület nemesi vármegyévé. Az erről tanúskodó első adat 1319-ből való, amikor Torna szolgabíráit említik.

Torna megye az újkorban mindössze két járásra tagozódott, az Alsó és a Felső járásra. (Fényes Elek 1837. 340., 344.) A megye területe az újkorban is többször változott. Hiszen a régi Torna megyében fekvő Égerszög, Komjátói és (Bódva-) Lenke a 14. század elejéig Borsodhoz tartozott, később került Tornához. Időnként nyereségei is voltak a kicsiny vármegyének, nemcsak veszteségei!

Torna különállóságát az egyházszerkezet és a táj jellege is erősítette. Neve már 1263-ban előfordult *districtusként*, sőt arra is van példa, hogy önmagában áll (in Turnua), azaz tájnévként használatos. (Kristó Gyula 1988. 390.) A magyar tájnévadást áttekintő munkák a Torna tájnevet sajnos nem tartják számon. (Vö. Juhász Dezső: *A magyar tájnévadás. Bp., 1988.*) 1263-ban a tornai *districtus* tízedeit már az esztergomi érsek élvezte. A tornai terület egyházkormányzati szempontból tehát Esztergomhoz tartozott és

kivált az egri püspökség területei közül. Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék még nem szól a tornai főesperességről, de 1397-ben már említik (*archidiaconatus Tornensis*). A *Torna districtushoz* tartozó plébániák legdélibb tagja a későbbiekben Égerszög, innen kelet-északkelet felé Perkupán, Szögligeten, Zsarnón át Szepsig fut a déli határ. Keleten a Szepsi–Jászó vonal, északon a Jászó–Dernő, nyugaton pedig a Dernő–Égerszög vonal határolta. Az így körülhatárolt egyházigazgatási terület a 14. században már megkisebbedett Torna vármegyének felelt meg. (*Kristó Gyula 1988. 392.*) A Hunyadiak korában gyakran Tornához számították Borsodnak a Szalonna–Rakaca vonaltól északra eső csücskét és a későbbiekben Szepeshez tartozó Stószot a Bódva forrásvidékén. (*Borovszky Samu–Sziklay János 1896. 520.*)

Tanulságos a földrajzi név és a táj kapcsolata is. Torna megye minden bizonynal székhelyéről, Torna váráról kapta nevét. A helységet viszont a Torna patak után nevezték el, amely a közelben torkollik a Bódvába. Ez a pataknév szláv eredetű. Etimológiaiilag azonos a Veszprém megyei Torna vizével. A szláv víznév töve egy 'tüske, tövis, kökény' jelentésű szóéval azonos. (*Kiss Lajos 1980. 652–653.*) Feltűnő a bakonyi és a tornai karsztvidék kőzeteinek, felszínformáinak, növényvilágának hasonlósága. A *Torna* szó Borsod északi határvidékén már 1263-ban önmagában is megálló tájnév, az aggteleki, szilicei, tornai mészkővidékek neve. Ez a táj Tornalja közelében kezdődik és a Bódva melléki Tornáig tart. Az először 1291-ben említett Tornalja nevét Ila Bálint és Kiss Lajos egy bizonyos őrtoronyra vezeti vissza. (*Ila Bálint 1969. IV. 127.; Kiss Lajos 1980. 653.*) Pedig helyesebb lenne a „Tornai karsztvidékre”, a töredezett fennsíkra gondolni. Számításba kell venni, hogy a Gömört Abaújjal összekötő ősi szekérút Tornaljáról kiindulva kapaszkodott fel a mészkő fennsíkra és a jósvafői, színi völgyön leereszkedve jutott el a Bódva völgyébe, s tovább Kassára. (*Magda Pál 1819. 392.*) Tornalja az utak találkozásának köszönhetette fontosságát, későbbi fejlődését. Nem 'toronyalja', hanem egy elzárt táj kapuja, s az adott magassági viszonylatban 'hegyalja', fennsík alatti helység.

A másik fontos út Rozsnyóról indult ki és a nevezetes Szoroskövön át ereszkedett le az Almás, majd a Torna patak völgyébe. Postakocsi azonban még a 19. század elején sem járt ezen az útvonalon. A kassai járat ugyanis Jászón, Mecenzéfen, Szomolnokon át jutott el Gömörbe.

A 18. század végén Torna vármegye még őrzi önállóságát és falvainak többségét, bár II. József közigazgatási reformja átmenetileg Torna közigazgatását is megszüntette. 1799-ben „Mindössze 44 lakóhelyek vagynak benne, 's a' Rozsnyói és Munkácsi Püspöki megyékhez tartozik.” (*Vályi András 1799. 515.*) Fényes 1837-ben 1 mezővárosról, 41 faluról és 5 népes pusztáról tesz említést. (*Fényes Elek 1837. III. 338.*) Nála kettővel kevesebb az önálló települések száma, mint Vályi András művében.

Az 1850. évi közigazgatási beosztás ismét megszüntette a tornai igazgatást. A Csermosnya-völgy községeit (Hárskút, Dernő, Kovácsi, Lucska, Barka), továbbá Szilicét és Borzovát Gömörhöz csatolták, a megye többségét pedig Kassa alá rendelték. (*Molnár Endre szerk. 1935. 9–10., 13.*) 1867-ben a kiegyezés ismét visszaállította a megyei igazgatást. Az 1881. évi LXIV. tc. azonban Tornát újra, s most már tartósan Abaújhoz kapcsolta, mint az egyesült vármegye 5. járását. Ezentúl a tájnevet a *tornai járás* neve őrízte. Ez a járás azonban nem fedte teljesen a korábbi vármegye területét. Nyugaton csonkult a Gömörhöz kapcsolt hét faluval, keleten pedig növekedett Abaúj megyétől hozzácsatolt falvakkal (Gagybátor, Jánok, Kány, Keresztéte, Krasznokvajda, Pamlény, Péder, Perecse, Szászfá). Ilyenformán a *tornai járáshoz* 1900-ban 45 község tartozott, s a járás polgári népessége 22 314 fő volt. (*Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 1. kötet, 208–211. Bp. 1902.*)

Ez a közigazgatási átszervezés alapján érintette Torna jellegét: kasztfennsíkot, fenyves, bükkös magashegységi területeket vesztett el. Ezek helyett cserehádi dombhá-
tat, mocsaras völgyteknőt csatoltak hozzá. Előbbi részein ércbányászat, vasolvasztás,
szénégetés, hámoripar folyt. Utóbb kapott falvainak többsége szegényes földművelésből,
marha- és juhtartásból tengődött. Torna megye valódi arcát azonban az 1881 illetve az
1850 előtti megyehatárok között kell keresni és lehet megtalálni.

2. A régi Torna természeti adottságai

„Vidékje többnyire hegyes, 's mintegy kőfallal vétetik körül a' nagy hegyekkel;
némellyek kősziklások, és kopaszok, némellyek ellenben kivált a' juhoknak és sertések-
nek jó legelőt szolgáltatnak.” (Vályi András 1799. III. 514.) A régi Torna megye volta-
képpen a Bódva, a Sajó és a Csermosnya által határolt terjedelmes mészkőhegységre
terjedt ki. Déli felét az újabb földrajzi irodalom *Aggteleki* (Gömör-tornai, Észak-borso-
di) karsztvidéknek nevezi. (Bulla Béla 1962. 162–163.) Ez a rögökbe tördelt, erősen
szabdalt tönkfelület délről észak felé haladva egyre magasodik. Déli részén 350–500 m
az átlagos tengerszint feletti magassága, legmagasabb pontja a *Nagyoldal* (604 m). A
Szilicei fennsík kiemelkedő pontja 584 m, a Torna patak völgyét délről övező *Alsó he-
gyé* 612 m. Ugyanazt a völgyet északról övezi a *Felső hegy*, melynek átlagos magassá-
ga jó száz méterrel több, s már Áj község határában is van 707 m magas hegycsúcsa.

A Csermosnya-völgyet délről az említett karszthegység, a terjedelmes mészkő-
tönk, északról pedig a *Szepes-Gömöri érchegység* övezi. A helyi népnyelv az előbbi
„mészhegyek”, az utóbbi „vashegyek” néven ismeri és különbözteti meg. Az érchegy-
ség gerincmagassága 1000 m közelében ingadozik, csúcsai 1100 m fölé magasodnak
(*Pipitke* 1225 m). Találón nevezi a nép a magasabban fekvő, hűvösebb éghajlatú Cser-
mosnya-völgyet „hideg völgy”-nek, az alacsonyabban fekvő, szélől is védett Torna-Al-
más völgyet „meleg völgy”-nek. A megye két közigazgatási körzete, szolgabírói járása
nevében is tükrözi ezt a népi tájszemléletet, illetve a megye magassági viszonyait. A
Felső járáshoz tartozott a Csermosnya-patak és a Torna patak völgye, s a megyeszék-
hely szűk körzete, az *Alsó járáshoz* pedig a szilicei, jósvafői karsztvidék, a Bódva és a
Jolsva völgyének falvai, s a déli lankás dombvidék (Égerszög, Teresztenye, Varbóc). E
Borsoddal határos kistáj népi neve: *Galyaság*.

A tengerszinthez mért magasságnál is fontosabb olykor a környezethez mért ma-
gasság és a térszín formája. Torna megye patakvölgyei fölé meredek sziklafalak emel-
kednek, s a lejtők szöge a menedékes oldalakon is igen meredek, ezért szekérrel aligha
járhatók. A szádélői sziklahasadék oldalfalai például csaknem függőlegesek, s helyen-
ként 200–300 m-re magasodnak a patak mellett kigyózó ösvény fölé. Szakadék jellegű
hegyoldalak a Torna és a Jolsva patak völgyében is bőven vannak, s helyenként a Bold-
va völgyét szintén meredek hegyoldalak szegélyezik. Ezek átjárhatósága gyalogosan is
nehézkés. Minthogy a patakvölgyek kelet-nyugati vagy nyugat-keleti irányúak, az
észak-déli forgalom nagy nehézségekbe ütközött. Főként a Szárpatak völgyén (szádélői
hasadék) és az áji völgyön vezettek fel ösvények és keskeny utak a szepesi városokba.
Rozsnyóra is igen keskeny, veszélyes szekérút vezetett a vízvázalstó hegyen át. „Ez Al-
más és Hárskút között ezelőtt igen terhes volt a' szoroskői hegyszoros miatt; de nem ré-
gen e' hegyszoros elmellőzésével egy más új út csináltatott, még pedig kimondhatatlan
munkával. Ugyanis 4 öl szélességre vágatott ki a' kősziklák közt...” (Fényes Elek 1837.
III. 339.) A szekérutak hosszú kerülői, rettentő kaptatói mind a távolsági szállítást, mind
a saját határon belüli gazdálkodást (pl. erdölés, fahordás) igen megnehezítették.

Torna karsztvilágát már Hunfalvy János igen találóan jellemezte: „A ... jura hegy-láncolatban sok cseppkőves barlang van, mellynek nyílásait vagy mély aknák és besüpedt töbrök, vagy a hegység aljában tátongó s igen sok barlangvizet kieresztő torkolatok képezik. Eddigelé a sok barlang közül még csak a szilicei jégbarlangot s a jászói és aggteleki cseppkőves barlangokat lehetett megjárni s megvizsgálni.” (*Hunfalvy János 1860. 204.*) Süppedékes *lápák* (dolinák), tölcsér alakú horpadások (*töbrök*), víznyelők, aknabarlangok (*zsompol yok*) különösen a karsztos fennsíkon fordulnak elő nagy számban. Égerszögtől Jászóig számos nagy barlangrendszer ismert. Ezek közül többet csak az 1950–60-as években fedeztek fel. Századok óta nevezetes a 22 km járáthosszúságú Baradla-barlang, Európa legnagyobb cseppkőves barlangja. (*Bulla Béla 1962. 164.*) A karszt gazdasági hasznóvételét, a domboldalak művelését megnehezítik a lepusztult termőtalaj alól helyenként kibukkanó sziklahátak, népnyelvi kifejezéssel élve: *ördögszántások*. Mellesleg a mészke málladéka kitűnő termőföld. Szántani nehéz, kapálni könnyebb, kertművelésre kitűnően alkalmas. A *karsztos málok*on (délnek fekvő hegyoldalakon) szőlőt, gyümölcsöst műveltek. A Torna-völgyben húzódik a szőlőművelés északi határa. A *málok* telepítő hatását mutatja a déli fekvésű községek nagy száma. Szőlőt műveltek a Torna-víz mentén fekvő falvak mind, sok volt a szőlő Szin, Szinpetri és Bódvaszilas határában is, míg Komjátiban és Nádaskán, mert *málain* a termőföld kevesebb, azelőtt csak diót ültettek. A Galyaság mészköves *málain* szintén sok szőlőskert volt. (*Strömpl Gábor 1922. 6–7.*)

A tornai karsztvidék hidrogeográfiájának meghatározó szerepe volt a települések keletkezésében és fennmaradásában. Vízhány a karsztfennsíkon máig gyakran előfordul. Például Szilice népe egyetlen nagy forrás vizét issza, marháit pedig egyetlen mezei itatóhelyre szorulnak. A fennsík falvainak vízgazdálkodása külön tanulmányt érdemelne. A falvak többsége a völgyekbe települt, s az ott feltörő források, illetve a törmelék-lejtőkben könnyen építhető kutak közelében települt meg. Legtöbb községben az ősi karsztforrások vizét hasznosítják. Lucskán, Dernőn a források vizét közös medencébe gyűjtötték századunk elején és csővezetéken osztották el a falu különböző helyeire. Dernőn a község déli fele a karsztvizet issza (*meszes víz*), északi fele pedig az érchegységből csörgedező források bőséges vastartalmú vizét (*Peja Győző 1941. 32–33.*)

Az egész tornai tájon híresek és a meleg vizű források. Előbbiek közé tartozik a *Lófej-forrás*, amely naponta egyszer egy órán át buzog fel nagy erővel, aztán elcsendesedik (*Hunfalvy János 1860. 203.*). Meleg források, ún. *taplocák* a Bódva mentén több helyen léteznek (Szögligeten, Szalonnán). Minthogy télen sem fagnak be, a lúgzással, mosópadon sulyokkal mosó asszonyok számára a meleg vizű források nagy könnyebbséget jelentettek.

A növényzet zonális elhelyezkedése követi az éghajlati, magassági és talajtani adottságokat. Torna vármegye déli felén uralkodó fanem a tölgy, a cser. Északabbra haladva a térszín emelkedik, s a csertölgyet felváltja a kevert lombú gyertyános-tölgyes erdőtársulás. Különösen a Szilicei-fennsíkon változatos az erdők összetétele. Szerzőmát, botokat, kosárfonásra alkalmas vesszőfélét e vidéken nagy választékban lehet találni. A régi megye északi peremvidékén uralkodó fanem a bükk, s az érchegység oldalain megjelennek az őshonos fenyvesek is. A Csermosnya-völgyében a bükk részaránya 80% körül mozog. Barka határában a fenyőké 21%-ot tett ki az 1880-as években. Tölgyesek csak a völgy alsó szakaszán élnek meg (pl. Hárskúton az erdők 20%-a tölgy).

A domborzati és a talajviszonyok folytán a Csermosnya-völgyében a szántóföldek aránya 1897-ben mindössze 16%-os volt (Barkán 10, Kovácsin 8, Lucskán 15%). A faluhatárok nagyobb részét erdők, legelők és rétek tették ki. Csermosnya-völgyi összesí-

tésben ezen ágazatok arányai a 19. század végén: erdő 58%, legelő 13%, rét 9%. (Az adatokat a Magyar Statisztikai Közlemények és Bedő Albert erdészeti kötete nyomán táblázatosan közli: Zsúpos Zoltán 1987. 30–33.) A hűvös éghajlat következtében a Csermosnya-völgyében és a Szilicei-fennsíkon sem a szőlő, sem a kukorica nem díszlett, s a gyümölcsstermesztés sem volt olyan sikeres, mint a Torna patak völgyében, Almás, Körtvélyes vidékén, vagy a Galyaságban.

Torna megye növényföldrajzának zonális tagozódása egészen szembetűnő. Az Almás- és a Torna-völgye kiváló szőlő- és bortermelő vidék, ott megerem a dió és a cseresznye, a barack és a nyári körte. Azonban néhány km-rel északabbra, a Felső hegy túlsó oldalán már-már havasalji környezetben élnek a szomszédos falvak. Erre utal pl. az áfonyafajta jelenléte. Ezeket a „meleg völgy” lakosai is ismerik. Boronyica- és brusnyicaszedés idején a „mészhegyek” lakói felkeresték a Csermosnya-völgyét északról lezáró „vashegyek” termőhelyeit, s ott élő rokonaik is eljártak a délebbre lakó rokunkhoz szőlőt szüretelni, cseresznyét szedni, diót verni stb.

A táj sajátága, hogy az említett növényföldrajzi zónák itt gyakorta 5–10 km szélességűek csupán. Torna, bár az ország legkisebb vármegyéje volt, változatos természeti adottságú kistájakat foglalt magában. Ezekben a kistájakon pedig igen karakteres életformák alakultak ki és maradtak fenn egészen a 20. század közepéig.

3. A régi Torna megye etnikai képe

A 19–20. századi statisztikák és népszámlálások Tornát – a Felföldön szokatlan mértékben – magyar többségű területnek mutatják. Úgy látszik, hogy a megye magyar népe túlnyomóan a középkori lakosság leszármazottja, s Torna az újkorban is inkább népességet kibocsátó, mint befogadó vármegye volt.

Középkori népességének népi összetételére enged következtetni a víz- és helynevek elemzése. A táj és a megye neve helység- és víznév is egyben. A Torna szó, akár csak a megye keleti harmadán átfolyó Bódva neve mellett számos szláv falunév tanúskodik a középkor szláv lakosairól (pl. *Lucska, Jablonca, Perkupa, Borzova, Szilice, Szin, Jolsva, Derenk, Varbóc, Teresztenye, Zsarnó*). A királyi szolgáló népek előbb már említett falvai között is akad szláv eredetű (*Rudnik, Udvarnok*). A falunevек nagyobb fele azonban magyar névadást bizonyít. (Az említett és a továbbiakban következő nevekhez: Kiss Lajos 1980.) Egyik részük fanemekre, a vidék növényzetére utal (*Égerszög, Bódva-Szilás, Somodi, Hárskút, Torna-Nádaska, Szögliget, Barka*), esetenként geomorfológiai alakzatra (*Áj 'nyiladék', Szád, Szádvár, Szádelő*). Gyümölcsstermesztésre utal Szád-Almás, Körtvélyes és Szőlős-Ardó neve. Magyar névadású *Barakony, Becskéháza, Debrőd, Dobódel, Falucska, Görgő, Hetény, Jósvafő, Torna-Kápolna, Bódva-Lenke, Martonyi, Méhész, Szin-Petri* is. Középkori telepítésre utal *Horváti, Vendégi, Újfalu* neve. A megyeszékhely szomszédságában elterülő falvak Árpád-kori lakói horvátok és németek lehettek, akik a középkor végére beolvadtak a környék magyarságába. A templom védőszentjéről kapta nevét Torna-Szentjakab és Torna-Szentandrás. A névadásnak ez a divatja a 13–14. század fordulójára, Torna benépesítésének időszakára volt jellemző. A vizek közül a kisebb patakok nevei tanúskodnak magyar névadásról: *Almás vize, Juhász-patak, Lófej-forrás, Ménes-patak, Sas-patak, Somodi-patak, Szár-patak* stb.

Torna vármegye népe az alsó és a felső járásban is színmagyar volt a középkor végén és az újkor elején. Északról nem szlováksággal, hanem főként németességgel érintkezett. Torna északi szélén nem szlovák-magyar, hanem német-magyar nyelvhatár húzódott. *Mecenzéf, Stósz* és a dél-szepesi városok lakosai a 20. századig németek voltak, városaik neve is egytől egyig német eredetű. Torna magyar népe főként gazdasági, ke-

reskedelmi kapcsolatot tartott fenn a gömöri, szepesi bányavárosokkal. Különösen Rozsnyó, Mecenzéf, Stósz és Szomolnok bányászaival, vasműves és céhes kézműiparos polgáraival. Rozsnyó magyarrá válását jórészt a tornai karsztfennsíkról (Szilice, Borzova, Jablonca) és a Csermosnya-völgyéből kiáramló migráció idézte elő a 16–17. század folyamán.

Az etnikai kép némileg színeződött a 15. században keletkezett vlach telepek által. Áj-Falucska (Hačava) és Mindszent – akárcsak a gömöri Uhorna és Pacsa – eredetileg ruszin nyelvű pásztorai a 18. századra elszlovákosodtak. (Tóth-Szabó Pál 1903. 365.; Ernyey József 1904. 254.; Paládi-Kovács Attila 1973. 332.)

A 16–17. század folyamán Torna vármegye több községe elnéptelenedett. 1720–21-ben mindössze 30 községet írtak össze benne. Ezek közül 22 volt színmagyar, s további 6 magyar többségű. A családnevek 95%-a magyar, 4,41%-a szlovák vagy ruszin, 0,55%-a német. (Takács Péter–Udvardi István 1989. 54.) A 18. század dereka táján aztán több régi faluhelyet újratelepítettek földesuraik. Itt kell megjegyezni, hogy a középkor nagy adománybirtokosait (pl. Bebek család) a 18. században új nagybirtokosok váltották fel (pl. Esterházy és Keglevich család). Közelebről meg nem határozható időpontban, az 1730–40-es évek körül telepítették újra Bódvarákót, Derenket, Tornaszentandrás, Tornabarakonyt. (Molnár Endre szerk. 1935. 36., 135., 145., 220., 222.) Ezek lakosai kezdetben főként erdőmunkával, szén- és mészégetéssel foglalkoztak. Többségük Szepes megye szlovák-ruszin népfölöslegéből származott. 1773-ban Torna vármegye 42 községéből 27 volt magyar, 7 falut jeleztek magyar-szlovák kevert népességűnek. Volt még 1 magyar-német, 4 szlovák, 2 ruszin-szlovák és 1 lengyel-szlovák település. (Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum ... anno Domini MDCCLXXIII. Bp., 1920.; Vö. Molnár Endre szerk. 1935. 36.) Ez a kép az egyesített Abaúj-Torna vármegye tornai járására érvényes, amelyhez hozzákapcsolták Kány, Percse, Keresztéte, Jánok stb. csereháti falvakat is. A régi Torna megye Gömörhöz kapcsolt nyugati sávja a 18. században is színmagyar maradt.

A természetes szaporodás és a telepítések eredményeként a megye népessége az 1720–21. évi alig négyezer főről (3816) a II. József nevéhez fűződő népszámlálásig (1787) csaknem négy és félszeresére nőtt (17 990 fő). Járványok – így az 1831. évi kolerajárvány – újabb pusztításai miatt a népesség száma időnként újra apadt, s újabb betelepítéseket vont maga után. Főként a 18–19. századi telepítések vezettek el a kontinuos népesség felülrétegződéséhez, etnikumok és felekezetek falun belüli együttéléséhez. Vegyes nemzetiségű településeken az új jövevények hamar átvették a régi magyar lakosság nyelvét és szokásait. Nemzetiségi többség esetén is megőrződött a régi magyar földrajzi nevek, a dűlőnevek túlnyomó többsége.

1819-ben Torna megye népességét 1 mezővárosban, 41 faluban és 12 pusztán élő 20 370 főben állapították meg. Magda Pál műve első kiadásban csupán annyit mond, hogy a magyarokon kívül szlovákok, ruszinok és „kevés Németek” élnek a megyében. Csupán az 1832. évi német nyelvű kiadásban közli, hogy 6 tornai faluban élnek ruszinok. (Magda Pál 1819. 391.; Magda Pál 1832. 359.) Ugyanakkor 32 helység népe magyar, négyben laknak szlovákok és egyben németek is.

Fényes 1837-ben a megye etnikai és nyelvi megoszlásáról az alábbi számokat közli: magyar 27 084, orosz 1193, tót 350, zsidó 327. A megye 41 falujából 36 magyar, 2 orosz, 1 orosz-magyar és 2 magyar-tót. Ezeken kívül egy mezővárosról és 5 népes pusztáról tesz említést. (Fényes Elek 1837. III. 338.) Bódvarákó, Tornaszentandrás, Tornaszentjakab lakossága egy évszázad alatt teljesen elmagyarosodott. Tornabarakony csak a 19. század végén jutott el erre a pontra. (Paládi-Kovács Attila 1973. 340–351.)

Az 1930-as években már csupán Áj-Falucska és Derenk számított nemzetiségi falunak az egykori Torna vármegye területén.

Anyanyelvi megoszlás szerint 1900-ban a *tornai járás* lakosságából magyar 21 071, szlovák 1078, német 72, rutén 59. A magyarul beszélni tudók száma 21 631 fő, a magyarul nem beszélőké 673 fő. (*Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat I. kötet 208–211. Bp., 1902.*) Ugyanakkor a Tornától Gömörhöz került falvak etnikai homogenitása egészen szembetűnő. Borzova, Szilice, Lucska, Kovácsi, Dernő népe színmagyar, egyedül Barkán vallott más anyanyelvről a lakosság 10–15%-a.

Németek főként Mecenzéfről, kisebb részben a Szepeesség más részeiből származó, szórványosan megtelepült családok voltak.

Torna egyes településein régen jelen van a cigányság is. Róluk a statisztikák keveset árulnak el. Őseikről szól Arany János *Nagyidai cigányok* című tréfás eposza. Az 1893. évi cigányösszeírás a tornai járásban 513 cigányt talált, Abaúj-Tornában összesen pedig 3676 főt. Akkor a megye lakosságának mindössze 2,5%-át tette ki a cigányság. Abaúj-Torna községeinek háromnegyed részében találtak cigány lakost (188 községben), azaz átlagosan 10–15 főt egy-egy faluban. (*Borovszky Samu–Sziklai János szerk. 1896. 374.*) Ezek a számok a cigányok szétszórtságáról tanúskodnak. Torna megye cigánysága régtől fogva magyar anyanyelvű. Szlovák és német nyelven beszélő cigány kevés volt, létszámuk a megyei cigányság negyedénél is kevesebb.

4. Egyházak és felekezetek

Egyházszerkezettel a *tornai districtus* a 14. században önállósult tornai főesperességhez tartozott. 1397-ben már említik e néven (archidiaconatus Tornensis), de akkor még nem nyerte el helyét az esztergomi káptalanban. Az esztergomi egyházmegyének a többivel egyenlő jogokat élvező tornai főesperessége utolsóként épült ki és került be a káptalanba. (*Kristó Gyula 1988. 392–393.*)

A 16. században Torna magyarsága is protestáns hitre tért. Visszatérítése a 17–18. századi ellenreformáció, a rozsnyói püspökség felállítása (1775), a Rákóczi-szabadságharc utáni katolikus földesurak (pl. herceg Esterházy család, Keglevich grófok) tevékenysége révén sem járt teljes sikerrel. A 19. század első felében a lakosság egyik fele protestáns, másik fele katolikus volt. Magda Pál 1819. évi adatai szerint 11 080 katolikus, 7166 református, 252 evangélikus és 186 izraelita hiten levő lakosa volt a megyének. Minthogy ugyanott a megye lélekszámát 20 370 főben adta meg (*Magda Pál 1819. 391.*), felekezeti statisztikájából közel 2000 fő hiányzik. Minthogy görög katolikusokat nem említ, a hibát jórészt ez okozhatta. Fényes adataival összevetve Magdánál a protestánsok száma is alábecsültnek látszik. Fényes ugyanis 1837-ben 12 467 római katolikus, 1193 görög katolikus, 14 967 protestáns – „kik 250 lutheranust kivéven mind reformátusok” – és 324 zsidó lakost mutatott ki. Statisztikájában a görög katolikusok és az oroszok (= ruszinok) lélekszáma pontosan megegyezik. (*Fényes Elek 1837. III. 338.*)

Egyházigazgatási szempontból a 18–19. században a római katolikusok 11 plébániája a rozsnyói püspökséghez, a görög katolikusok 3 plébániája (Falucska, Barakony, Horvát) az eperjesi püspökséghez tartozott. A reformátusok 20 eklézsiája kezdettől fogva a tiszamelléki egyházkerülethez (*superintendentia*) tartozott. Ez egyben kijelölte, hogy a reformátusok Sárospatakról kaptak lelkészt és rektort, a katolikusok pedig Rózsnyóhoz, Esztergomhoz, illetve a szerzetesrendek közeli klostromaihoz, búcsújáró helyeihez kötődtek. Különös jelentőségű volt ebből a szempontból a premontrei rend ősi prépostsága Jászón. Torna megye katolikusait mozgatta meg elsősorban a barkai búcsújáró hely, s a Szent László-forrás.

Torna megye településeinek többségében már a 19. század elején is vegyesen éltek katolikusok és reformátusok. Templomaik építési ideje, s településen belüli elhelyezkedése sokat elárul az egyes felekezetek múltjáról, a helyi erőviszonyok változásáról. Általános tendencia volt a 18. század óta a katolikuság részarányának növekedése, noha a református hiten élő törzsökös lakosság erről sokáig nemigen akart tudomást venni. Legtöbb felekezeti szempontból egyes lakosságú faluban a törzsökös református családok kezében maradt a község vezetése a katolikus többség ellenére is.

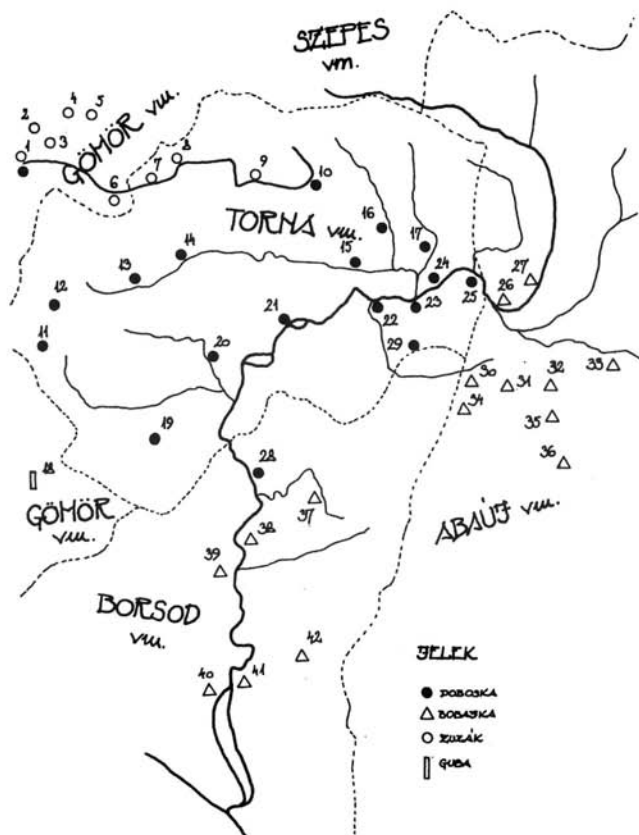
A tornai járás népének felekezeti megoszlása 1900-ban a római katolikusok arányszámának növekedését mutatja (római katolikus 10 448, református 8836, evangélikus 179, görög katolikus 1922 fő). Ebben a lassú változásban valószínűleg szerepe volt annak, hogy a megyerendezés során Gömörhöz csatolt hét településen a reformátusok lélekszáma (1500 fő fölött) meghaladta az Abaújból a tornai járáshoz csatolt falvak reformátusainak létszámát. (*Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat I. kötet Bp., 1902. 208–211., 230–233.*) Az eltolódás nagyobb is lehetett volna, de 1900-ban már éreztette hatását a kivándorlás, amibe a földnélküli zsellér katolikusok előbb kapcsolódtak be, mint a földaprózódás által elszegényedő reformátusok.

A zsidóság 1837-ben még igen kis számban és szétszórtaan élt a megyében. Több faluban csupán egy-egy családjukat (4-5 fő) mutatták ki. Ők valószínűleg kocsmabérlők voltak, akik szatocsboltot is működtettek. A feudális korban tömörüléseik még nem alakulhattak ki. Még a mezőváros Tornán is mindössze 9 zsidó lakost említettek. (*Fényes Elek 1837. III. 340.*) A 19. század második felében számuk megnőtt a megyében, különösen a forgalmi csomópontok, piacos helyek közelében (Torna, Szepsi, Bódvaszilás). 1900-ban a népszámlálás 205 izraelitát talált Tornán – melynek összlakossága 1493 fő volt –, 52-t Hidvérgárdón, s 923 főt a tornai járás területén összesen. (*Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat I. kötet Bp., 1902. 208–211.*)

5. Néprajzi jelleg

A régi Torna vármegye népi kultúrája kistájak szerint tagozódik, zonális sávokra válik, s kevés olyan műveltségi eleme ismeretes, amely szignifikáns módon az egész Tornára vonatkoztatható. Ilyen elemnek látszik az ún. *lőhátú kosár*, amit azonos formában, helyenként több méretben, de csaknem minden tornai településen ezen a néven ismertek. A megnevezés – a szoros gazdasági kapcsolatoknak köszönhetően – Rozsnyón és néhány gömői községben is élt (pl. Berzéte, Hárskút). Más magyar tájakon azonban ismeretlen. Ez a kosárféle a málhás szállításhoz kapcsolódott, ami Torna, Gömör és Szepes határvidékein a 19–20. század fordulójáig fennmaradt. A málhás szállítást a sajátos térszín és domborzat, a szekérutak hiánya tette szükségessé. Jó hasznát vették a lőhátú kosárnak a gyümölcsösökben, szőlőhegyeken, sőt az erdei gyűjtögetésben is. (*Paládi-Kovács Attila 1973a. 551.*)

A régi Torna megye területével majdnem pontosan egybevág az emberi teherhordásra használatos vászonlepedő ottani elnevezése, a *korcos* szó földrajza. Szomszédos gömői tájakon – Rozsnyó és Pelsőc vidékén – *pacókosnak* nevezik, a Tornával határos észak-borsodi falvakban pedig *tratykos*, *tracskos* a neve a batyuzó lepedőnek. (*Paládi-Kovács Attila 1973b.*) Tanulságos a katolikusoknál karácsony este, a reformátusoknál inkább nagypénteken talált mákosguba szóföldrajza is. A régi Torna megyében mindenütt *doboska*, a vele szomszédos abaúji és észak-borsodi tájakon *bobajka*, Rozsnyó vidékén viszont *zuzák* a neve ennek az ételnek. E szóföldrajzi kép magyarázatát nehéz lenne megadni. Az efajta tájszavak elterjedése és az elterjedés rögzülése azonban nyilvánvalóan

2. térkép. A karácsonyi és nagypénteki böjti tészták ételének neve a régi Tornában és környezetében

1. Berzéte (Brzotin) MNA (= Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzete az MTA Néprajzi Kutatóintézet Adattárában), 2. Rudna (Rudná) s. gy. = a Szerző helyszíni adatgyűjtése, 3. Rozsnyó (Rožňava) s. gy., 4. Sajóháza (Nadabula) s. gy., 5. Csucsom (Čučma) s. gy., 6. Hárskút (Lipovník) s. gy., 7. Dernő (Drnava), 8. Kiskovácsvágása (Kováčova) ÚMTSZ = Új Magyar Tájszótár kéziratosa anyaga, 9. Lucska (Lučka) s. gy., 10. Barka (Borka) s. gy., 11. Szádvárborsa v. Borzova (Silická Brezová) s. gy., 12. Szilice (Silica) s. gy., 13. Jablonca (Silická Jablonica) s. gy., 14. Körtvélyes (Hrušov) s. gy., 15. Méhész (Včeláre), 16. Szádelő (Zadiel) MNA, 17. Torna (Turnianske Podhradie) MTSZ I. 409. = Magyar Tájszótár, 18. Trizs, MNA, 19. Varbóc, ÚMTSZ I. 996., 20. Szögliget, MNA, 21. Komjátai, MNA, 22. Hidvérgardó, ÚMTSZ I. 996., 23. Tornahorvátai (Chorvát) HOM Közl. 1993. 61. = Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc, 24. Tornaújfalu (Tur. Nová Ves) HOM Közl. 1993. 61., 25. Zsarnó (Žarnov) s. gy., 26. Péder (Peder) s. gy., 27. Bodolló (Budulov) s. gy., 28. Szalonna, s. gy., 29. Tornaszentjakab, s. gy., 30. Pamlény, HOM Közl. 1993. 61., 31. Percse, HOM Közl. 1993. 61., 32. Kány, HOM Közl. 1993. 61., 33. Buzita (Buzica) s. gy., 34. Szászfa, MNA és HOM Közl. 1993. 61., 35. Büttös, HOM Közl. 1993. 61., 36. Csenyéte, ÚMTSZ I. 506., 37. Meszes, MNA, 38. Szendrő, Ethnographia 1950. 166. és s. gy., 39. Szuhogy, MNA, 40. Edelény, Ethnographia 1950. 166. és s. gy., 41. Borsod, s. gy., 42. Damak, MNA

utal táji kommunikációs körzetek létezésére. Ezeken a körzeteken belül szorosabb lehetett a települések közötti kapcsolatok egész hálózata.

A népi kultúra jelenségeinek többsége nem mutat a fentiekhez hasonló, jellegzetesen a régi Tornára vonatkoztatható elterjedtséget. A kulturális és tájnyelvi jelenségek izoglosszái ritkán esnek egybe közigazgatási, esetünkben megyeszervezeti határokkal.

Torna nagytájak (alrégiók) között, átmeneti övezetben fekszik, a Magas-Felföld és az Alacsony-Felföld határvidékén. Borsodból nézve Tornát Felvidéknek látják. A Bódva alsó szakaszánál, így Edelényben és környékén azt tartják, hogy „Szendrőládnál kezdődik a Felvidék”. A Tornából az Alföldre lejáró aratók, cséplők és nyomtatók, szekeresek és kupeckedő parasztok számára Sajószentpéter és Miskolc vidéke már „Alvidék, Alföld”. Torna népének többsége századokkal ezelőtt bekapcsolódott a nagytájak közötti munkamegosztásba, árucserébe, kereskedelembe és szállításba. A Magas-Felföld – így a Tornával szomszédos Szepes megye – mindig is élelmiszerbevételre szorult. Torna parasztsága nemcsak saját terményeit hordta a szepesi bányavárosokba, hanem a Borsodban és Abaúj déli részén felvásárolt terményt, jószágot, bort és szalonnát is. Századokon át közvetítő kereskedelmet folytatott Miskolc, Szikszó, Sajószentpéter, illetve Mecenzéf, Stósz, Szomolnok, Gölnicbánya, Igló között. (*Takács Péter–Udvari István 1989. 54–56.*) Torna egyes részei maguk is szűkséget láttak gabonából, s kepesaratóként, nyomtató- és cséplőbandák tagjaként szerezték meg a szükséges terményt. A barkaiak Tornaújfalú környékére jártak kepesnek, s a megye északi részéből kerültek ki Égerszög és vidéke aratómunkásai is (*Gunda Béla 1934*). Falucska, Derenk, Áj magyar és szlovák lakosai is rászorultak a kepes vállalkozásokra. Szezonális vándormunka tehát megyén belül is létezett. Ennél ismertebb a tornaiak nyári munkavállalása a borsodi uradalmakban, Edelény és Szirák vidékén.

Az 1830–40-es években Torna vármegye „belső kereskedése kevés figyelmet érdemel. Ugyanis gabonáját idegen vármegyékben, nevezetesen Rosnyón és Alsó Metzenzéken adja el. Sertéseit ugyan az említett helyeken és Jászón. A' Szepességre hord bort, gyümölcsöt, káposztát, szilva és som pálinkát, kendert, lent.” (*Fényes Elek 1837. III. 339.*)

A céhes kézműipar a régi Torna megyében fejletlen, mesterember még a megye egyetlen mezővárosában sem volt elegendő. Ezzel szemben a háziipar és az erdei iparúzás a kis megye számos községében jelen volt. Különösen a megye északi részén hagyományos iparág a szénégetés (Áj, Barka, Lucska, Kovácsi), középső és déli részein a mészégetés (pl. Égerszög, Bódvarákó, Tornaszentandrás, Perkupa). Fényes szerint a dernői völgyben „sok vas és réz ásatik, 's ugyan itt több hámorokban igen jó vasat készítenek. Vashámor van még Jósvafőnél is.” Erről a bányász és vasműves múltról még az 1970-es években is sok emléket őriztek a dernői, lucskai öregek. (*Paládi-Kovács Attila 1985. 302–313.*) Bódvarákó vasércbányáját 1877-ben és 1901-ben is említik, Tornaszentandrásan pedig a kincstár „Flórián” nevű vasérctelepét tartották számon. Márványbánya a megyében több helyütt is volt, a legismertebb Bódvaszilason. (*Molnár Endre szerk. 1935. 65., 135–136., 222.*) Lucskán a 19. század végéig vasolvasztó (kohó), Dernőn pedig vasöntöde működött. Vályi szerint Tornának „vasa jó van, de nem sok készítenek”. Megemlíti az akkor még létező bodócai vashámort, s vasverő műhelyekről tud Égerszög szomszédságában is. (*Vályi András 1799. I. 227., III. 514., 566.*) Jósvafőn – akárcsak Mecenzéken – az 1930-as években még működött egy ásó-, kapa- és lapátgyár. (*Molnár Endre szerk. 1935. 184.*)

Az ipari, erdei tevékenység a megye északi sávjában jellemzőbb volt, mint déli részein. A Csermosnya-völgy lakossága főként az erdőből élt, fakitermeléssel, fafaragással foglalkozott. Rájuk érvényes igazán Fényesnek a megyéről adott jellemzése: „Né-

mellyek azonban bányászok, némelleyek, mint a' barkaiak fa kanalat, tálat, 's.m. i. faesz-közöket készítenek, 's azokat messze elhordják, mások ismét szenet, meszet égetnek... A' dernői völgyben fekvő hámorokban, 's a' jósvafőiben évenként mintegy 10.000 mázsa vas készíttetik." (*Fényes Elek 1837. III. 338–339.*) Faedények készítését, esztergályozását Barkán kívül is több faluról szólva rögzítik, így Tornanádaskáról és Varbócról (*Vályi András 1799. II. 646., III. 597.*)

A Torna és a Bódva völgyének földműves gazdái sok gazdasági eszközt maguk is a barkai áji faragóktól szereztek be. Jármot, favillát, gereblyét, szórólapatot, felező seprűt, létrát, szekéralkatrészeket hoztak eleget, s a gazdák terményért is megkaphatták tőlük. A Csermosnya-völgy magyar favágóinak szakszavai között több olyan német és egyéb jövevényszó él (pl. *spald* 'ék', *srám* 'farakás', *rizsnya* 'csúszda'), amit tájszótáraink nem ismernek. (*Paládi-Kovács Attila 1988a. 116–120.*) Ezek részint a szepesi németiség nyelvéből származhatnak, részint a barkai, lucskai favágók erdélyi és kárpátalji munkamigrációjának a hozadékai.

Fontos háziipari tevékenység volt a szövés-fonás. Torna megye déli felén az aszszonyok csupán a kendert dolgozták fel, északi sávjában viszont lennel is foglalkoztak. A Csermosnya-völgyében a virágos kender szárítása mesterségesen, *milékben* történt. *Kenderszárító milék* szórványosan a megye déli szegélyén is előfordultak (pl. Égerszög, Kánó, Alsótelkes). A rostválogatás eszközei között a szegrózsás *gereben* vagy *ecset*, és a párosával használt szegsoros rostfésű egyaránt használatos. Utóbbit legtöbb faluban *gracka* néven ismerik. A székes guzsaly, a csonkakúp alakú morzsolóhenger és a szegrózsás *gereben* minden bizonnyal a közeli németiség hatására terjedt el a régi Torna megyében.

Az erdei gyűjtőgetű gazdálkodásnak Torna északi zónájában nagyobb szerepe van, mint más tájain. Barkáról, Ájról, Falucskáról vitték eladni a „vashegyeken” szedett *boronyicát* és *brusnyicát* egész Hidvérgárdóig. Ezeket az áfonyaféléket *refnek* nevezett, fésűs fogazattal készült eszközzel gyűjtötték. Az áfonyafésű fából készült, s az északi magyar népterületen csupán itt és a rozsnói medence északi felében (Csucsom, Sajóháza, Rudna) ismeretes. A tárgy neve német, az áfonya itteni nevei szláv eredetűek. Gyűjtötték a vadon nőtt köszmétét, helyi néven *godolyát* is. Az erdei málnát, áfonyát, somot fakéregből összetűzdelt *kuzupba*, majd *lőháti kosárba* gyűjtötték. Hárskéregből kötelet és edényfogó kantárt – helyi néven *licsok* – készítettek, s a görgeiek is faháncsot használtak a sárgarépa, petrezselyem kötegeléséhez. Sok helyi sajátosságot mutat a gyógynövények és a gombafélék névanyaga, de erre itt nincs terünk. Már Vályi rámutatott, hogy Torna megyének „szárnyas vadjai számosak 's orvosi hasznos füvek is bőven teremnek itten”. (*Vályi András 1799. III. 514. Lásd még: Herkely Károly 1941. 259–260.; Márkus Mihály 1941. 174–175.*)

Archaikus jegyeket őrzött meg a vidék rétgazdálkodása és állattartó kultúrája is. Régies nevén a szálastakarmány neve *szülés*, *szüllés* (Szilice, Barka, Szádelő, Csermosnya-völgy), a jászolt pedig a ló- és a marhaóiban egyaránt *válnak* nevezik. Formáját tekintve hagyományosan bodonjászol, s többnyire a *szosznyafenyő* vastag törzséből készült. Csak a völgyek réjteit kaszálták kétszer, a hegyeken csupán egyszer kaszáltak, majd a hegyi füveket legelő marhákkal, juhokkal hasznosították. Ott a marhát még a századfordulón is farkasok és medvék ellen kellett védelmezni. Torna északi sávjában a szénaboglyát *szénakaró*, azaz kb. 7 m hosszúságú árbocrúd köré rakják. Rakodáshoz ágas-bogas, dróttal megkötözve toldott villákat használtak. A *kalangyázó villa* hossza 2,5–3 m, a *tetejező villa* hossza 5–6 m volt. *Takarás* után nagy ügyel-bajjal történt a széna lehordása a hegyi kaszálóról. Gyakran vontatták emberi erővel lombos ágon a ki-

sebb, vagy lóval és ökörrrel a nagyobb mezei petrencéket. Igaerő esetén előbb nyársat dugtak a *petrence* alá és kötéllel rögzítették. Gyakran csúsztaták le a hegyen takart szénát a szekérelőhöz kapcsolt két rúdon, *macskafán*, *macskaszekéren*. Szin, Jósfafő vidékén is hosszabb szekéroldalt tettek fel szénahordáshoz (4 m), s néhány faluban (Falucska, Derenk) 110 cm magas, középtájon zápok helyett vékony láncokkal ellátott szekéroldalt használtak. Ez először a bányavárosokban jelent meg (Dobsina, Szomolnok), s Kassán már a 15. századi szárnyasoltáron megörökített forma. A németektől Szepes megye szlovák, ruszin parasztjai is sok helyen átvették. A szalaszakományt Tornában is hosszú rúddal szorították le (*nyomórúd*), amit a Csermosnya-völgyben *zsertmek* neveztek (Paládi-Kovács Attila 1979. 160., 281., 315., 321.)

A megye déli részein az utóbbi 80–90 év folyamán elmaradt a szekerekről a nyomórúd, s csupán két rudallókötelet használtak a szalasztakarmány leszorításához.

Torna északi sávjában a szekérrúd kimerevítése lófogat esetében sem volt szokásban. Ott a lovas szekérhez *ajarúd* tartozik, amely az ökrös szekér rúdjához hasonlóan csuklósan mozog le és fel. A rúd végét a két ló a nyakába tett bőrvvel és a rúd alatt keresztbe fekvő dorong (*ajatartó*) közbeiktatásával tartja meg munka közben. Ezt a megoldást a terepviszonyok teszik szükségessé. Ismeretes megoldás Rozsnyó vidékén (pl. Kőrös, Rudna, Csucsom), Jászó környékén és Nagyszaláncon (Abaúj m.), de leginkább a Csermosnya és a Torna patak völgyének falvaira jellemző. Elterjedt technikai megoldás a szomszédos Szepesség német és szláv népcsoportjainál. A magyar *aja* szláv eredetű, s a 'rúd' jelentésű *oje* szóra vezethető vissza. Főként a megye északi sávjában használnak a szekéren *ferhéc* helyett *vógot*, amire a hámfákat kapcsolják. A deszkaoldalú, süberos szekér és az erdőjáró *baksaszekér*, *baksa* szintén hozzátartozik a táj népi járműkultúrájához.

Torna megye földművesei a kövecses talaj miatt szinte sehol sem nélkülözhetik a kétágút vagy kétágú kapát, amit az *ortókapá*hoz hasonlóan olykor eke helyett is használtak. *Kétágút* használnak a *gruja* (burgonya) és a kukorica talajműveléséhez, kapálásához is. A talaj csak a völgytalpakon alkalmas itt-ott kertészkedésre. Tornagörgő az egész megyében híres kertészfalu, mely régtől termel piacra is káposztát, sárgarépát, petrezselymet, hagymát stb. A megye lankásabb *málain* a szőlő- és gyümölcshűtőházak, s a hozzájuk kapcsolódó méhészkedés adott sajátos jelleget az ott élők létformájának, hagyományos kultúrájának. Nemesak a gyümölcshűtő, de a mézet és sonkolyt is főként Rozsnyón értékesítették. Vándor *barkácsok*, *sonkolyosok*, mézeskalácsosok megbízottjai gyűjtötték be tőlük a méhészet termékeit.

A tárgyi műveltségre és szókincre a közeli németiség régtől fogva nagy hatást gyakorolt. Már a millenniumi monográfia szerzőinek is feltűnt, hogy pl. Somodiban és Jászón milyen sok német kölcsönző, németes kifejezés él az ottani magyar népnyelvben. Például megemlíti a *dufart* 'kapualj', *fluder* 'malomgát', *grulyka* 'burgonya', *pili-majsz* 'denevér', *rajcsúroz* 'szaladgál', *rajnol* 'nagyobb fazék' szavakat. (Borovszky Samu–Sziklay János 1896. 379.) Ezt a példátarat könnyen lehet bővíteni a bányászok, vasművesség, erdőmunka, lakberendezés, táplálkozás jellemzően tornai – bár esetenként Gömörben, Abaújban is honos – tájszavaival.

Ez teljesen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy Torna a szepesi városok felé fordulva élte életét századokon át, azokat szolgálta étellel, s onnan kapta nemcsak az ipari termékeket, de a követésre méltó technikai újításokat, városi mintákat, divatokat is. E kis megye északi fele, különösen a tornai vár környékén és a Torna vize mellett élő községek népe már 1920 előtt is polgárosultabb volt, mint a megye déli fele. Ez a

különbség – a megye déli felének 20. századi elhagyatottsága – az országhatár miatt csak még jobban elmélyült.

A régi Torna megye társadalmát nemcsak a kézművesség, a valódi polgárság hiánya, gyengesége jellemezte. Ugyanis a nemesi réteg számaránya sem ért el Borsod, Gömör vagy Abaúj megyéhez hasonló részesedést. Torna területén 1785-ben 1647 nemes személyt írtak össze (*Fényes Elek 1837. III. 339.*), ami 5–6%-os részarányt jelent. A köznemesek többsége néhány faluba tömörült (pl. Borzova, Jósvalfő, Komjáti, Teresztenye, Varbóc), viszont a Csermosnya-völgyében mutatóban sem akadtak nemesek.

Torna népének mentalitása általában a gömöri bányavidék munkásainak lelkületére, munkaszeretetére emlékeztet. Eltér ettől a borzovai, szilicei, görgői nép hetykesége, mulatozásra, reprezentálásra kész hajlama. A tornai nép történeti tudatában – osztrálykülönbségre, felekezeti eltérésre való tekintet nélkül – máig él Szent László és IV. Béla király emlékezete. Debrőd közelében félóránnyira buzog *Szent László forrása*, amit lovának patkója fakasztott, amikor átugratott egy nagy sziklahasadék fölött. Szádelőtől északra egy terjedelmes barlang van, amelyben a népmonda szerint a tatárok elől a Muhi csatából futó IV. Béla talált menedéket. (*Vályi András 1799. III. 298.*; *Hunfalvy János 1860. 202.*; *Borovszky Samu–Sziklay János 1896. 520.*) Kitüntetett helye van a nép emlékezetében a Bebek családhoz és a megye váraihoz fűződő mondáknak. A család őse pásztor volt, aki a pelsőci hegyen legeltetve roppant kincsre bukkant, amit a királynak vitt. Jutalmul a királytól birtokot kapott, s hét várat építhetett. Ezek felsorolására nem sokan vállalkoznak, de Torna és Szádvár biztosan közéjük tartozott. Különösen az utóbbihoz fűződik számos kincsmonda, vári kígyóval, vári kisasszonnyal, kísértettel kapcsolatos történet. (*Paládi-Kovács Attila 1969. 52–55.*) A cseh husziták emlékét a néphagyományban nem találjuk, de irodalmi utalások szórványosan előfordulnak. Pl. Jabloncát a husziták „megerősítették”, szálláshelyként használták. (*Vályi András 1799. II. 234.*) Végül a nevezetes *Herkó pátert* kell megemlíteni. A szendrői barát I. Lipót idejében Tornán is tanyát ütött, hogy visszatérésre bírja a kálvinistákat a római katolikus egyházhoz. (*Borovszky Samu–Sziklay János 1896. 351.*) Erőszakos fellépése miatt neve és ijesztő alakja megrögzült a népi emlékezetben.

A felidézett néhány példa talán elegendő annak igazolására, hogy a régi Torna megye anyagi műveltségében, néphagyományaiban bőven vannak tájspecifikus elemek. Ezek mindig is sajátos jelleget, egyéni arculatot adtak e kis megye népi műveltségének, s az ott élők közösségeinek. További kutatások és elemzések szükségesek ahhoz, hogy ezt a sajátos arculatot minél pontosabban, behatóbban megismerhessük.

IRODALOM

Borovszky Samu–Sziklay János (szerk.)

1896 Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest

Bulla Béla

1962 Magyarország természeti földrajza. Budapest

Ernyey József

1904 Oláh vagy valach? *Ethnographia* XV. 256–264.

Fényes Elek

1837 Magyarországnak 's a' hozzá csatolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, Pesten

Görcsös Mihály

1979 Népi mészégetés Debrődön. *Honismeret* 1979/5–6. sz. 103–107.

Gunda Béla

1934 Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. *Néprajzi Értesítő* XXVI. 1–16.

Györffy György

1987³ Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest

Herkely Károly

1941 Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához. *Néprajzi Értesítő* XXXIII. 259–263.

Hunfalvy János

1860 Magyarország és Erdély eredeti képekben. Pest

Ila Bálint

1969 Gömör vármegye, IV. Budapest

Kiss Lajos

1980 Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest

Kristó Gyula

1988 A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest

Magda Pál

1819 Magyar Országnak és a' határ őrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest

1832 Neueste statistische-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze. Leipzig

Márkus Mihály

1941 Gyűjtögetés a Csermosnya-völgyében. *Néprajzi Értesítő*. XXXIII. 173–177.

Módy György

1969 A Sajó-Bódivköz települési és birtoklástörténeti képe a török hódoltságig. Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 207–220. Miskolc

Molnár Endre (szerk.)

1935 Abaúj-Torna vármegye. Budapest

Paládi-Kovács Attila

1969 Népi mondák és hiedelmek Szádvárról. Herman Ottó Múzeum Közleményei 8. 51–55. Miskolc

1973a Szállítás málhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken. *Ethnographia* LXXXIV. 549–558.

1973b Batyuzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. 431–462. Miskolc

- 1973c Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi Kultúra – Népi Társadalom VII. 327–367.
- 1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest
- 1984 Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: Interetnikus kapcsolatok... 61–73. Miskolc
- 1985 Régi bányászélet Gömörben. Ethnographia XCVI. 297–323.
- 1987 Népi mészégetés a Gömör-Tornai karsztvidéken. Agria XXIII. 187–200. Eger
- 1988a Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Debrecen
- 1988b Favágók és más erdőjárók Dél-Gömörben. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 573–593. Miskolc
- Peja Győző*
- 1941 A Csermosnya-völgyi táj geomorfológiája. Budapest
- Strömpl Gábor*
- 1922 A gömöri-tornai karszt emberi telepei. Föld és Ember II. 1–7. Szeged
- Székely György*
- 1984 Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. In: Mályusz Emlékkönyv 311–339. Budapest
- Takács Péter–Udvari István*
- 1989 Adalékok Torna vármegye vásáraihoz és a vásározó Torna megyeiek 18. századi történetéhez. Herman Ottó Múzeum Közleményei 26. 54–59. Miskolc
- Tóth-Szabó Pál*
- 1903 Torna megye régi oláh telepei. Ethnographia XIV. 362–365.
- Vályi András*
- 1796 Magyar Országnek Leírása. Budán
- Zsúpos Zoltán*
- 1987 Dél-Gömör gyűjtögető gazdálkodása. Debrecen

DAS EHEMALIGE KOMITAT TORNA UND SEIN ETHNOGRAPHISCHER CHARAKTER

Torna war im 18./19. Jahrhundert das kleinste Komitat im damaligen Ungarn, bis es 1881 dem benachbarten Komitat Abaúj angegliedert wurde. Das Komitat hat sich relativ spät herausgebildet, da es bis Ende des 13. Jahrhunderts zu den Waldbesitzungen und Jagdrevieren der ungarischen Könige zählte und durch die winzigen Dörfer der königlichen „Bediensteten“ (Waldhüter, Imker, Jäger, Schmiede) bevölkert wurde. In den vierziger bis siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts gab es hier kaum mehr als 20.000 Einwohner. Städte gab es im Komitat gar nicht, und die meisten der 42 Siedlungen waren kleine Dörfer.

Der Nordrand des Komitats gehörte zum Gebirge von Gömör und Szepes mit seinen 1000–2000 m hohen Bergen, seinen Nadelwäldern und schneebedeckten Gipfeln. Zu den ausschlaggebenden Einkommensquellen zählten der Erzbergbau, die Eisenschmelze, die Köhlerei und die Forstwirtschaft. Das Komitat erstreckte sich in seiner mittleren Zone bis zum Karstgebiet von Gömör–Torna, das im Durchschnitt an die 500–600 m hoch ist. Zu den determinierenden Erwerbszweigen gehörten hier die Kalkbrennerei und die auf den Karstquellen angesiedelten Hammerwerke. Aufgrund des günstigen Klimas und der guten Bodenbeschaffenheit entwickelten sich in den Tälern der Ackerbau und der Gartenbau, auf den Anhöhen hingegen der Obstanbau. In der südlichen Zone des Komitats auf dem hügeligen Randgebiet des Karstes waren die Wein und Obstkulturen sehr signifikant.

Die Einwohnerschaft des Komitats Torna hatte sich in der Übergangszone zwischen dem sogenannten Hohen Oberland und dem Niederen Oberland niedergelassen, von wo aus sie über Jahrhunderte hinweg mit ihren Nachbarn im Norden bzw. im Süden Handel trieben. So trugen sie Lebensmittel (Weizen, Bohnen, Wein, Obst und Speck) gen Norden in die Städte des Zipserlandes (ung.: Szepesség) und in dessen Bergbaureviere. In Richtung Süden, in das Komitat Borsod und in die Tiefebene trugen sie vor allem Industriegüter (Eisen, Eisengerätschaften, Kalk, Holzgerätschaften). Die Menschen aus dem Komitat Torna beschäftigten sich neben dem Warenaustausch, dem Handel und Transport auch mit allerlei Saisonarbeit in den von ihnen südlich gelegenen Komitaten sowie auf der Tiefebene. Hierzu zählten die Bodenbearbeitung auf den Weinbergen, der Wege- und Kanalbau, die Mahd, die Kornerte, das Dreschen und die Weinlese.

In der gegenständlichen wie auch in der geistigen Kultur der Einwohnerschaft des Komitats Torna werden viele archaische Elemente bewahrt. Die Gliederung der Volkskultur nach Zonen ist entscheidend durch den geographisch-ökologischen Charakter des Komitats beeinflusst. Es sind hingegen auch kulturelle und sprachliche (lexikalische) Elemente anzutreffen, die das alte Torna als eine einheitliche Kulturregion und einen kompakten Kommunikationsbereich erscheinen lassen (Landkarte 2).

Attila Paládi-Kovács